

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עח • ב • תשע"ג

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

159	יואל אליצור: מערת אבה: ממצאים שלא פורסמו ובחינה מחדש
183	טלי ברנר: ילדים בבית הכנסת ובטקסי החיים בראשית העת החדשה באשכנז: תרומתו של חקר הילדות לתולדות ישראל
207	יוסי כץ: דת וציונות בתקופת היישוב: סעיף שמירת השבת בחוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת
	תעודה
237	אהרן גימאני: 'דופי הזמן' לר' סעיד בן מוסא על מאורעות שנת תרס"ה
	ספרים ודברי ביקורת
255	עדיאל שרמר: יעקב זוסמן (בהשתתפות יואב רוזנטל ואהרן שויקה), אוצר כתבי־היד התלמודיים
260	יעקב ברנאי: <i>Ada Rapoport-Albert, Women and the Messianic Heresy of Sabbatai Zevi 1666-1816</i>
266	הרווי גולדברג: <i>Sharon Vance, The Martyrdom of a Moroccan Jewish Saint</i>
271	מאיר מ' בר־אשר: יוסף ינון פנטון, הפרעות בפאס או התריתל, ל' בניסן-ב' באייר התרע"ב
278	מספרות המחקר
281	ספרים שנתקבלו במערכת
XIII	תקצירים באנגלית

מערת אבה: ממצאים שלא פורסמו ובחינה מחדש

מאת יואל אליצור

א. הגילוי והתפתחות המחקר בשלבים הראשונים

1. התגלית והפרסומים הראשונים

בערב יום הכיפורים תשל"א, 9 באוקטובר 1970, דיווחו העיתונים היומיים בישראל על מערת קבורה ובה כתובת ארמית יוצאת דופן שנחשפה בעת בניית שכונה חדשה בצפונה של ירושלים. פתח צר הוליך אל המערה מתוך מצוק סלעי שהיה מתחת למגרש שרכשה משפחת דילה רוזה ברחוב מדבר סיני. המערה נחצבה בסלע קירטוני רך ולבן. במערה נמצאה כתובת צבעונית מקושטת בת שבע שורות,¹ מוקפת מסגרת, כתובה באותיות מיוחדות ונושאת מסר מסתורי. הכתובת, שמידותיה 80x65 ס"מ, לא נכתבה בכתב המרובע ה'אשורי', כשאר הכתובות היהודיות בנות התקופה, אלא בכתב 'עברי', באותיות הדומות לכתב השומרוני. ובניגוד לכתובות קבר מכל התרבויות והזמנים, אין היא מתארת את הנקבר אלא את הקובר. נאמר בה:

תרגום	נוסח הכתובת
אני אבה ² בן הכהן	אנה אבה בר כהנא א
אלעזר ³ בן אהרן הגדול.	לעז בר אהרן רבה אנ
אני אבה המעונה המרדוף,	ה אבה מעניה מרד
שנולד בירושלים	פה די יליד בירושלם
וגלה לבבל, והעלה את מתתיה ⁴	וגלא לבבל ואסק למתת
בן יהודיה ⁵ וקברתי	י בר יהוד וקברתה במ
במערה שקניתי בַּשְּׂטֵר.	ערתה דזבנת בגטה

* הרבה אנשים טובים סייעו בידי בעת הכנת המאמר. בראש ובראשונה רפאל וענת דילה רוזה, שבזכות עקשנותם המערה וממצאיה קיימים היום ועצמות המתים המקוריים נמצאים בתוכה. קיבלתי מהם מידע רב, תמונות ומסמכים. רשות לפרסום תמונות קיבלתי גם מרשות העתיקות ומרשות השידור. אני מודה מקרב לב גם לד"ר נדיה זלדס שמסרה לי פרטים על אביה פרופ' ניקו האס ז"ל, לפרופ' פטרישיה סמית שעמה שוחחתי על ממצאיה, לפרופ' עמוס פרומקין שמסר לי את הדוח שהכין על כיווני החציבה במערה והתיר לי לפרסמו, לרב דוד שמידל ולאנשי 'אתרא קדישא' שמסרו לי פרטים על הרקע להחזרת עצמות הגלוסקמה הראשונה למערה, ליגאל לוסין שמסר לי את כל החומרים ששימשו אותו להפקת התכנית 'אחרון המכבים', ואחרון וחביב לתלמידתי לשעבר מזל ברקוביץ, שזירזה אותי וגם סייעה בידי לרכז את כל החומר ולהגישו בצורה מלאה.

1 בחמש שורות יש אותיות כחות על רקע בהיר ובשתי שורות ישנן אותיות לבנות על רקע חום כהה. האותיות חקוקות וצבועות.

2 אליעזר שמשון רונגטל ('הכתובת מגבעת המבתר', פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 343-344)

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עח (תשע"ג)]

מתחת לכתובת נתגלה כוך קטן ריק (ראו תמונה 1). מן המערה הוביל פתח פנימי אל מערה נוספת, מימין למערה הראשונה, שגם ממנה יצא פתח צר החוצה. במערה הנוספת נתגלה מקמר שבתוכו מדף המתאים להנחת מת ומתחתיו כוך תת־קרקעי נסתר. בתוך הכוך נתגלתה גלוסקמה מפוארת, מקושטת בפיתוחים עדינים, כנראה הגלוסקמה המפוארת ביותר שנתגלתה במערות הקבורה של ירושלים (ראו תמונה 2). לא נמצאה כל כתובת על הגלוסקמה. העצמות שבגלוסקמה נמסרו לבדיקה לאנתרופולוג פרופ' ניקו האס מבית הספר לרפואה בבית החולים הדסה עין כרם, ואילו הכתובת והגלוסקמה הוצאו בזוירות מן המערה ונמסרו לאגף העתיקות. יצחק דילה רוזה, שהמערה שוכנת מתחת לקרקע שרכש, קיבל בתמורת תשל"א מכתב בחתימת הפלאוגרף יוסף נוח, אז דוקטור וארכאולוג מחוז ירושלים, ובו נאמר:

הננו שמחים להודיעכם שעם סיום עבודתנו במערת הקברים העתיקה הסמוכה לביתך שבגבעת המבתר, משחרר אגף העתיקות את השטח.

דאגנו לסתימת הפתחים ובוה מסיר אגף העתיקות מעליו כל אחריות למקום.³

ד"ר וסיליוס צפיריס איש אגף העתיקות היה הראשון שחפר וחקר את המערה ואת ממצאיה. את הכתובת וכתבה המיוחדת חקר יוסף נוח, ולחקר תוכנה של הכתובת ורקעה התרבותית התמסר באותן שנים חוקר התלמוד פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, שבניו אברהם ודוד קנו בתים בסמוך למערה והיו בין הראשונים שנכנסו אליה בעת חשיפתה.⁴

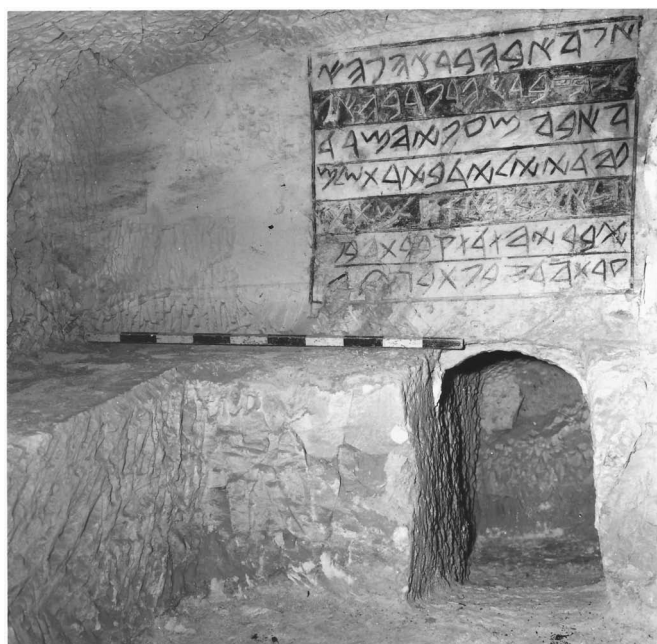
344) מציין שהשם אבה/אבא היה נפוץ בארץ ישראל ובבבל בתקופת האמוראים, אבל היה ידוע גם בימי הבית השני ובתקופת התנאים. מתקופת הבית השני הוא מזכיר את בר אבא (Bapaβāc), המוזכר בארבעת האונגליונים בסיפור צליבתו של ישו, מן התנאים הראשונים את אבא אחיו של רבן גמליאל ואת ר' יהודה בן בבא, שבכתבי יד נקרא ר' יהודה בן אבא (ובכ"י הרמב"ם בסוף יבמות 'יהודה בן אבא'; חילוף השמות יידון להלן), ומסוף תקופת התנאים את אבא בר אחא כרסלא אביו של ר' חייא ואת אבא בר אבא אבוא דשמואל. אציין שהכתיב 'אבא' שבכתב ידו של הרמב"ם והכתיב 'וה' המקביל ל'אבא' פעמים רבות בירושלמי (בפרויקט השו"ת, המבוסס על הדפוסים, מופיעות עשרים ושתיים דוגמאות, כולן בשמות ר' שמעון בר ווא ור' חייא בר ווא ופעם אחת ר' ירמיה בר ווא) משקפים מבטא חוכך של האות ביי"ת בשם הזה. אין הם מתאימים לגרסה היוונית של האונגליונים Bapaβāc, המשקפת ביי"ת דגושה. הואיל והמילה 'אבא' במוכרן 'my father', הנפוצה מאוד בכל ספרות חז"ל, לא נרשמה בשום מקום בוי"ו, אני משער שלאמיתו של דבר היו שני שמות שונים שנכתבו 'אבא': האחד ביי"ת דגושה שפירושו 'father', בדומה לשמות 'אחא', 'אבדימי' (=אב דאמימה), 'אחדבו' (=אחא דאבוהי), שנקראו על שם קרובי משפחה; והאחר ביי"ת רפויה, שאותו אסביר על פי שמואל קליין. קליין מציין, שבניגוד לשמות יצחק ויעקב, השכיחים במקורות חז"ל ובאפיקרפיה בת זמנם, השם אברהם אינו נזכר אלא פעם אחת בכתובת קבורה ביוונית. הפתרון שהוא מציע (בשם אביו ר' אברהם צבי קליין) הוא שהשם הנפוץ אבא הוא קיצור של אברהם. קיצורים דומים ידועים במקורות התקופה, כגון ינאי-יונתן, יוסה-יוסף, איש-אשר (שמואל קליין, 'לחקר השמות והכינויים', לשוננו, א [תרפ"ח], עמ' 325-326). אפשר להסתייע גם בצירוף אברהם-אבא הנהוג בקרב האשכנזים, שבו מתקיים השם במלואו יחד עם גרסה עממית שלו, בדומה לצירופים יצחק-אייזיק, יעקב-קופל, שמואל-זנוויל, שלמה-זלמן, אשר-אנשיל, מנחם-מנוש, מנחם-מנדל.

את העתק של מסמך זה קיבלתי מרפאל דילה רוזה.

הפרסום הראשון של הכתובת ופענוחה נעשו בידי רוזנטל בקיצור נמרץ בקטלוג של מוזאון ישראל

3

4

תמונה 1: הכתובת באתרה לאחר גילוייה (באדיבות רפאל דילה רוזה)

תמונה 2: הגלוסקמה המפוארת (באדיבות רשות העתיקות)

במאמרו של צפיריס נמסר מידע טכני על שתי המערות הצמודות, זו שנתגלתה בה הכתובת וזו שנמצאה בה הגלוסקמה, לרבות שרטוטים. אף הובאו במאמר נתונים חשובים על העצמות שנמצאו בגלוסקמה, כפי שנמסרו לו מפיו של ניקו האס. לפי בדיקתו של האס, נמצאו בגלוסקמה עצמות של שלושה נקברים, גבר כבן עשרים וחמש, גבר כבן שישים וחמש או יותר וילד כבן שלוש.⁵ צפיריס הניח שאין קשר בין הנקברים במערה זו לכתובת שבמערה הראשונה, ותהה למה לא נמצאו במערה הראשונה עצמותיו של מתתיה בר יהודה. שתי תשובות הציע לשאלה זו: העצמות הובאו לקבורה במצב של התפוררות ובמשך הזמן לא נותר מהן דבר; או שהעצמות סולקו מן המערה בתקופה מאוחרת בידי אנשים שהשתמשו בה שימוש משני.⁶

נוה ורוזנטל ניתחו את הכתובת לפרטיה, ורוזנטל הרחיב את הדיון למקבילות לשוניות וענייניות בלשוניות ובתרבותיות שונות (מאמרו משתרע על שלושים ותשעה עמודים וכולל הרבה מאוד הערות שוליים ארוכות). שניהם העלו את האפשרות שמדובר בכוהן שומרוני, אבל בסופו של דבר העדיפו להניח, על סמך מקומו של הממצא ותוכנו, שמדובר בכוהן יהודי יליד ירושלים. שניהם השאירו בסוף מאמרם כמה וכמה שאלות פתוחות: מי הוא אבה? עם מי הוא מתפלמס? האם גלה לבבל מרצונו או הוגלה בכפייה? מי רדף אותו ולמה? מי הוא מתתיה בן יהודה ומה ראה אבה הכוהן להשתבח בכך שהעלהו לירושלים? על דבריהם יש להוסיף עוד שאלות קשות: למה נכתבה הכתובת בכתב בלתי רגיל ולמה קושטה בצבע?

(אליצור שמשון רוזנטל, 'אנה אבה בר כהנא', כתובות מספרות, בעריכת רות הסטרין ואחרים, ירושלים 1972, עמ' 260). בשנים 1973–1974 הופיעו המחקרים המדעיים הראשונים על מערת אבה. תיאור המערות והגלוסקמה וממצאיה מן ההיבט החומרי הוגש במאמרו של וסיליוס צפיריס, 'מערת "אבה" בירושלים', עתיקות, ז' (תשל"ד), עמ' 61–64; וניתוח הכתובת במאמריהם של נה ורוזנטל, תחילה באנגלית (Joseph Naveh, 'An Aramaic Tomb Inscription Written in Paleo-Hebrew Script', *Israel Exploration Journal*, 23 [1973], pp. 82–91; Eliezer Samson Rosenthal, 'The Givat ha-Mivtar Inscription', *ibid.*, pp. 72–81) ואחר כך בעברית (יוסף נה, 'כתובת קבר חדשה מגבעת המיבתר', קדמוניות, 23–24 [תשל"ד], עמ' 115–118; רוזנטל [לעיל, הערה 2], עמ' 335–373).

5 במסכת שמחות (יג, ח) נאמר: 'אין קוברין שני מתים זה בצד זה ולא את המת בצד עצמות ולא עצמות בצד המת'. ר' יהודה אומר כל הישן עמו בחייו נקבר עמו במותו'. בשיטת הקבורה הקדומה, שקדמה לגלוסקמאות, נאספו יחד עצמותיהם של מתים רבים במאספות שבמערות. גם בדורות מאוחרים יותר, לאחר שעברה מן העולם השיטה של קבורה משנית בגלוסקמאות, חזרו בני ארץ ישראל לשיטה הישנה והתמידו בה עד סוף התקופה הערבית הקדומה. הדבר עולה משאלה שנשלחה לרב הא"י גאון: 'הני מערות שבארץ ישראל ויש בהן כוכין שמכניסים מתים לשם ובכל עת שהם רוצים להכניס מתים (ו)מערבין עצמות אותן מתים ומניחים אותן בגומא שבמערות' (מצוטט בתורת האדם לרמב"ן, כתבי רמב"ן, בעריכת חיים דוב שעוועל, ירושלים תשנ"ד, א, עמ' קיט). נראה לי שלפי המנהג הארץ ישראלי לא הייתה הקפדה על עירוב של עצמות מתים שונים בקבורה המשנית, אלא רק על הפרדה בקבורה הראשונה, כל זמן שגוף המת קיים. רב הא"י בתשובתו התנגד גם לעירוב עצמות המתים בקבורה המשנית, והרמב"ן (שם), ובעקבותיו הטור והשולחן ערוך (יורה דעה, סימן שסב), הגבילו גם את ההיתר של 'כל הישן עמו בחייו נקבר עמו במותו' רק לקבורת קטנים. נראה אפוא שהמנהג הארץ ישראלי לא חשש לחומרות אלה.

6 צפיריס (לעיל, הערה 4), עמ' 64.

מדוע הוטמנה בעומקה של מערה חשוכה? איך הרשה לעצמו כוהן מיוחס לעסוק בקבורתו של אדם שאינו מקרוביו, 'מה לכוהן בבית הקברות?' ואם עבר על ההלכה, למה התפאר בכהונתו? ומפני מה מדגישה הכתובת את הקובר יותר מאשר את הנקבר?

נוה הרשה לעצמו לסיים את מאמרו בכל זאת בהתוויית כיוון כללי: 'כל השאלות האלו אל נכון תישארנה ללא מענה. עם זאת נראה לנו, שמותר להעלות את הסברה, כי אבה היה יהודי שנרדף, בין על ידי המלכות בשל קנאותו הלאומית ובין על ידי היהודים בשל תפיסה דתית שסטתה מן התפיסה המקובלת בזמנו'.⁷

2. מאמרו של גרינץ

חודשים אחדים לאחר הפרסום המדעי הראשון, התפרסם מאמר שהציע פרשנות היסטורית דרמטית לממצא המיוחד. זה היה מאמר קצרצר (שלושה עמודים וחצי) של פרופ' יהושע מאיר גרינץ, שפורסם בירחון של מוסד הרב קוק 'סיני'.⁸ ראשית כול הצביע גרינץ על כך שפרט לשם הראשון, אבה, ול'אהרן הגדול', שהוא לפי פרשנותו אהרן אחי משה, אבי כל הכהנים בישראל, הרי כל שאר השמות שבכתובת – אלעזר, מתתיה ויהודה – הם שמות הידועים לנו ממשפחת החשמונאים. כמו כן ציין, שהקבורה בגלוסקמאות מתאימה מבחינת זמנה לסוף התקופה החשמונאית.

לאור זאת הוא ניגש לנסות לפענח את הפרטים ההיסטוריים שבכתובת, המדברת על גלות מירושלים לבבל. מי גלה מירושלים לבבל בתקופה החשמונאית? מדברי יוסף בן מתתיהו אנחנו למדים על גלות אחת כזאת בתקופה החשמונאית, או ליתר דיוק בסופה של התקופה החשמונאית: גלותו של הורקנוס השני לבבל בשנת 40 לפני סה"נ. הורקנוס, שהוא ואחיו אריסטובולוס נאבקו על המלוכה לאחר מות אמם שלומציון בשנת 67, נתמנה בשנת 63 לפני סה"נ בידי פומפיוס הרומאי לַאֲתֶנְרְכּוֹס, מושל בחדס הרומאים, והיה כוהן גדול עד שנת 40. בשנה זו מרד מתתיה אנטיגונוס בנו של אריסטובולוס ברומאים. בעזרת הפרטים השתלט על הארץ והחזיר לה את עצמאותה למשך שלוש שנים, עד שנת 37 לפני סה"נ, שבה חזרו הרומאים בראשות ססיוס נציב סוריה ועמם הורדוס, שנתמנה ברומא למושל ביהודה, כבשו את הארץ בסערה ובאכזריות, לקחו את מתתיה אנטיגונוס לאנטיוכיה ושם הוציאו אותו להורג בעריפת ראש. יוסף בן מתתיהו מספר כי בעת שעלה אנטיגונוס למלוכה, בשנת 40, הטיל מום באוזנו של דודו הורקנוס, שהיה כבול בידי הפרתים, כדי שהלה לא יוכל להיות עוד כוהן גדול. הפרתים לקחו את הורקנוס לפרתיה (קדמוניות יד, 366; מלחמת היהודים א, 273),

7 נה, תשל"ד (לעיל, הערה 4), עמ' 118. בסקירה נוספת שפרסם נה על המערה, שנתיים אחר כך (Joseph Naveh, 'A New Tomb-Inscription from Givat ha-Mivtar', *Jerusalem Revealed*, ed. Yigael Yadin, New Haven-London 1976, pp. 73–74), כתב שכתב הדעץ של הכתובת היה מנוגד לאידאולוגיה הפרושית המשתקפת במקורות חז"ל, הדוחה את הכתב העברי ומקדשת את הכתב ה'אשורי' המרובע, ומכאן שכתובת הכתובת לא היה פרושי. ואולם מטבעות החשמונאים, המרד הגדול ומרד בר-כוכבא, הכתובים בכתב עברי, אינם מסייעים לטיעון זה.

8 יהושע מאיר גרינץ, 'הכתובת מגבעת המבחר – פירוש היסטורי', סיני, עה (תשל"ד), עמ' כ-כג.

ובהשתדלות של יהודי בבל זכה למצוא חן בעיני מלך הפרתים, והמלך התיר אותו מכבליו ואִפשר לו לשבת בקרב הקהילה היהודית הגדולה בבבל (קדמוניות טו, 14–16; מלחמת היהודים א, 433). לאחר עליית הורדוס לשלטון חזר הורקנוס ליהודה, ובשנת 30 לפני סה"נ הוצא להורג בידי הורדוס באשמה של ניסיון למרד (קדמוניות טו, 173; מלחמת היהודים א, 433). 'אבה הכהן בן אלעזר]', המדגיש בכתובת שהוא כוהן מיוחס (גרינץ מסביר ש'אהרן רבה' אחי משה נזכר בכתובת כדי להדגיש בצורה ספרותית שאבה הוא כוהן מיוחס), היה קרוב או בן לווייה של החשמונאים, גלה בוודאי לבבל יחד עם הורקנוס וחזר לארץ יחד אתו. גרינץ משער, שכאשר החל הורדוס לדחוק את רגלי הורקנוס וציפה לשעת כושר שבה ימצא תואנה להורגו (קדמוניות טו, 164), רדף בוודאי את מקורביו ואת בני לווייתו, ובהם אבה הכהן, ואולי הם אף נאלצו להסתתר מפני אימתו. על כן כינה אבה הכהן את עצמו 'מעניה מרדפה'. ועכשיו העיקר: מי הוא 'מתתיהו' בן יהודה[ה]? גרינץ טוען שלא ייתכן שמדובר באיש אלמוני שזהו שמו. אילו כך היה, הייתה הכתובת צריכה להסביר מי הוא ומה היחס בינו לבין אבה הכהן. הכתובת אינה כתובת זיכרון לנקבר אלא, כאמור, כתובת שבח לקובר, המשתבח שהעלה את עצמות מתתיה בן יהודה (הידוע לכול) וקברו. מתתיה בן יהודה, אומר גרינץ, אינו אלא אנטיגונוס בן אריסטובולוס – המלך החשמונאי האחרון!

שמו העברי של אנטיגונוס היה מתתיה, כפי שאנו יודעים מן המטבעות שטבע (מצד אחד 'מתתיה הכהן הגדול וחבר היהודים' ומצד שני ANTIFONOS BASIAEΩS)⁹ ואילו את הזהות אריסטובולוס=יהודה אנו מכירים מאריסטובולוס הראשון בן יוחנן הורקנוס (קדמוניות כ, 240). אפשר אפוא לשער שגם אריסטובולוס השני נקרא בעברית יהודה.¹⁰ מתתיה אנטיגונוס היה אהוב על העם. ואכן, העם נאסף בהמוניו מיהודה ומן הגליל להילחם יחד אתו נגד העבד האדומי הורדוס ונגד אדוניו מלכות רומי הרשעה. נראה אפוא שהעם כאב מאוד את ביזוי ואת הריגתו באנטיוכיה. אומר גרינץ: 'הדעת נותנת על-כן שבימים קודרים אלה חזרו שרידי בית החשמונאים ותומכיהם, הנרדפים על צווארם מידי אותו עריץ רשע, לגמול חסד עם המלך החשמונאי האחרון שהומת במיתה משונה'.

את הלשון של הכתובת תלה גרינץ בכך שאבה הכהן גלה לבבל מן הסתם בצעירותו ושהה בה שנים, ועל כן הלשון הארמית הייתה שגורה בפיו. בכתב העברי הקדום שבו היא כתובה הוא רואה שמירה על גחלת החשמונאים, שטבעו את מטבעותיהם בכתב זה. לסיום מדגיש גרינץ את הסתירה הפנימית בין הפאר והקישוט של הכתובת לבין הצנעתה במעמקי מערה חשוכה. דבר כזה יכול להיות מובן רק אם נניח שהקובר ובני חוגו מאוד מעריצים את הנקבר ואת זכרו מצד אחד, ומצד אחר חייבים להסתיר את הדבר מפני אימת המלכות.

9 בשלוש שנות שלטונו, שהיו שנים של לחימה ומאבק, טבע אנטיגונוס את המטבעות היהודיים היפים והבולטים ביותר, ובהם מטבע שבצדו האחד מנורת שבעת הקנים ובצדו האחר שולחן לחם הפנים. למידע ולביבליוגרפיה על מטבעות מתתיה אנטיגונוס ראו: יעקב משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 50–56; עפר שיאון ודונלד צבי אריאל, 'מאבקי הורדוס הגדול ומתתיה אנטיגונוס במצוקי הקרנטל', מחקרי יהודה ושומרון, י' (תשס"א), עמ' 114–115.

10 החוקרים נחלקו בדבר מטבעות 'יהודה (הכהן) הגדול וחבר היהודים' שאין בהם טקסט יווני, אם לשייכם לאריסטובולוס הראשון או השני. ראו: משורר, שם, עמ' 39–40.

3. מאמרו של ליברמן

מעט אחרי שהופיע מאמרו של גרינץ נתפרסם לכתובת ניתוח היסטורי שונה לגמרי, מפרי עטו של גדול חוקרי התלמוד פרוף' שאול ליברמן.¹¹ ליברמן נטה לכיוון השומרוני. את השם 'אהרן', שאינו ידוע בין היהודים בכל מקורות בית שני וחז"ל, ייחס ליברמן לשומרוניותו של הכותב. הוא הניח שבין השומרונים היה שם זה מצוי, אף על פי שלא מצא ראיה לדבר אלא במקורות המשקפים את המאה האחת עשרה לסה"נ.

כיד בקיאותו הפנומנלית, הביא ליברמן ראיות לשיטתו מן המשנה ומן התוספתא ומן המסכתות הקטנות, מיוסף בן מתתיהו ומאפיפניוס. לטענתו, היו כותמים ששקלו או רצו לשקול מחצית השקל, לעלות לרגל ולהביא קרבנות למקדש שבירושלים, והיו כותמים שנתיהדו ויהודים ש'השתמרנו' ושוב חזרו ליהדות. ליברמן קישר אל הממצא שלנו את המחלוקת התלמודית אם כוהנים שנטמעו בכותמים כשרים היו או פסולים היו, וסבר שכותב הכתובת שלנו, שהוא או אביו התייהדו ובאו לירושלים, הדגיש את ייחוסו הכוהני כדי להודיע שהכוהנים שבין הכותמים כשרים הם, ולפיכך הוא אינו גר או בן גרים אלא כוהן מיוחס שדרגתו נעלה משל ישראל. התרברבותו זו של אבה בייחוסו, אומר ליברמן, הרגיזה את בני הכוהנים הגדולים שבירושלים, והללו ראו בניסיונותיו לנהוג בכהונה, לשמש במקדש ולאכול תרומה וקודשים חילול הקודש ואולי גירשוהו מן העיר. זוהי הגלות שמזכירה הכתובת. ליברמן מצטט מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות יא, 347), המספר שאנשים שנאשמו בירושלים בחילול שבת, באכילת טרפה או בעברה אחרת נהגו לברוח אל השומרונים שבשכם. על רקע זה הוא מסביר, כי אבה שלנו הדגיש שלא ברח אל השומרונים אחרי שרדפו אותו (בגלל כהונתו) אלא גלה אל הקהילה היהודית שבבבל דווקא, ושמא לא גילה שם את ייחוסו. ומסכם ליברמן:

סוף דבר, הכתובת מגוללת לפנינו טרגדיה (!) של כהן כותי שנתיהד (מסתבר יותר שאביו נתייהד, שהרי הוא כבר נולד בירושלים), שנרדף בירושלים משום שנתיימר להיות מבני כהנים גדולים, גלה משם למקום יהודי, לבין יהודים, אבל הוא דבק בירושלים עד הסוף, ורכש לו שם מקום קבורה. פשיטא שאין לקבוע כאן מסמרות, אבל לפנינו סימנים מובהקים להשערה שהיא מתקבלת על הדעת עד לאחת.

11 שאול ליברמן, 'לכתובת של גבעת המבחר', פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 375-380. אף שאין הוא אומר זאת בפירוש, נראה לי שהושפע מדברי התלמוד במסכת סנהדרין (כא ע"ב): 'אמר ר' זוטרא ואיתימא ר' עוקבא בתחלה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי ביררו להן (ל)ישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיטות כתב עברית ולשון ארמי. מאן הדיטות? אמר רב חסדא כותא'. קטע תלמודי זה לפי פשוטו אינו מובן בקלות. משתמע ממנו לכאורה שהתורה שביד הכותמים היא בארמית ושגם בישראל בימי עזרא היא הייתה בלשון ארמית, אמירות שאינן מתאשרות משום כיוון אחר. ואולם, עצם השילוב של כתב עברי יחד עם לשון ארמית הוא צירוף מעניין, הנמצא בכתובת שלנו ובקטע התלמודי הוא מיוחס לכותמים. סגנונו השומרוני של הכתב מחזק לכאורה את הכיוון הזה.

בשולי מאמרו הגיב ליברמן על מאמרו של גרינץ. הטענה העיקרית שטען נגדו הייתה: 'אינו מסתבר שידידו של הורקנוס יטפל אח"כ בעצמותיו של שונא'.

4. תכנית הטלוויזיה

אינני יודע אם אפשר להצביע על עוד מקרה שבו תכנית טלוויזיה יכולה לתרום כה הרבה למחקר המדעי. תכנית הטלוויזיה 'אחרון המכבים', בהפקתו ובהנחייתו של יגאל לוסין,¹² שודרה בנר ראשון של חנוכה תשל"ה (8.12.1974), על רקע גילוי הכתובת והגלוסקמה והפולמוס הטרי על אודותיהן. באולפן התארחו חוקרי הממצא, ד"ר יוסף נוה וד"ר וסיליוס צפיריס, ולצדם פרופ' דוד פלוסר, היסטוריון המומחה לתקופה. האנתרופולוג פרופ' ניקו האס הצטרף לצוות באמצע התכנית. את פרופ' גרינץ ראיין לוסין בביתו ולא באולפן, לפי בקשתו, וצילום הראיון הוקרן במהלך התכנית. גם הכתובת המקורית והגלוסקמה היפה הובאו לאולפן. אישיותו התוססת של פלוסר והאינטונציה המיוחדת שאפיינה אותו נתנו לתכנית ממד קליל משהו,¹³ אבל במקביל הוא תרם לדיון מידיעותיו ומניסיונו המדעי. הערה חשובה שהעיר הייתה כי הביטוי 'בני אהרן' היה בשימוש באותה תקופה והוא נזכר במשנה (תענית ב, ה), ועל כן יש לפרשו כביטוי כללי המציין כהונה. אין לתמוה אפוא על הזכרת התואר 'בר אהרן' בכתובת שלנו. לוסין בנה את התכנית כסיפור מתח בלשי. הוא פתח בכתובת, בתרגום העברי ובמקור הארמי, הקרין צילומים של אתר הבנייה בגבעת המבשר ושל המערה כפי שנתגלתה, הזכיר במשפט קצר אחד את גרינץ ואת המחלוקת שעוררו דבריו, ועבר להצגת שאלות לצוות. במהלך הדיון הציג לוסין טבלה היסטורית של בני בית חשמונאי והורדוס, הראה את מטבעותיו של מתתיה אנטיגונוס, הקריא מדברי יוסף בן מתתיהו וביקש מפלוסר להגיש את המידע ההיסטורי החשוב לדיון. נוה וצפיריס הציגו את ממצאיהם הראשונים במיטב הזהירות המדעית, ואחריהם הוקראו קטעים מדברי גרינץ. החוקרים התבקשו להביע את דעתם על השערתו והם הגיבו על דבריו בהסתייגות נחרצת.

בשלב זה ניגש לוסין לסקור את יתר הממצאים, מלבד הכתובת עצמה. הוא הציג דגם של שתי המערות הצמודות, וציין כי את המערות עצמן כבר אי אפשר לראות מכיוון שהן נסתמו לאחר פינוי ממצאיהן ונבנתה מעליהן וילה...¹⁴ צפיריס תיאר את שתי המערות וסיפר על תולדות חקירתן.

עתה ניגש לוסין אל הגלוסקמה. סרט הטלוויזיה עבר במעבר חד אל מחסני אגף העתיקות

12 יגאל לוסין התמחה בהכנת תכניות איכותיות בעלות ערך תרבותי ולאומי. מפעלו הגדול בטלוויזיה הישראלית היה הסדרה 'עמוד האש', ששודרה בהמשכים בשנת 1981 ואחר כך כמה פעמים בשידור חוזר.

13 מהתבטאויותיו בתכנית: 'מי אני כלפי חוקרים דגולים?', 'אינני יודע, מעולם לא הייתי מעורב בכריתת ראשים, לא באופן אקטיבי ולא באופן פסיבי'.

14 אמירה זו התבררה אחר כך כבלתי נכונה. לאחר האישור הרשמי שניתן למשפחת דילה רוזה לעשות במערה כטוב בעיניה, היו הכול בטוחים שהמערה כבר נהרסה לטובת הבנייה והפיתוח. כפי שנראה בהמשך, בחרה המשפחה לפעול בצורה אחרת.

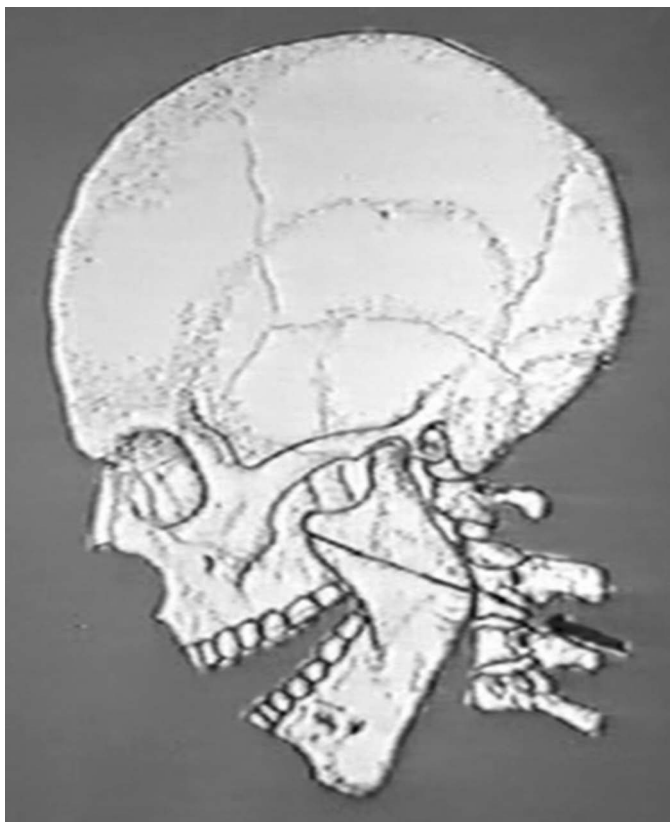
תמונה 3: הגלוסקמה והמשתתפים בתכנית הטלוויזיה. מימין: יגאל לוסין, ד"ר וסיליוס צפיריס, פרופ' דוד פלוסר, פרופ' ניקו האס (באדיבות רשות השידור)

שמתחת למוזאון רוקפלר. המצלמה עברה בסריקה מהירה על פני מאות גלוסקמאות 'רגילות' השוכבות במחסנים, ואז הגיעה בבת אחת, יחד עם ליווי מוסיקלי מן הסוג המקובל בסרטי מתח, אל הגלוסקמה המפוארת והתמקדה עליה. ופתאום התכנית חוזרת לאולפן, והגלוסקמה עצמה ניצבת לצד החוקרים, ולוסין מסביר: 'הזמנו גם את הגלוסקמה לאולפן' (ראו תמונה 3). יחד עם הגלוסקמה הצטרף לצוות גם האנתרופולוג של בית הספר לרפואה בבית החולים

הדסה עין כרם, פרופ' ניקו האס, והגיע תורו של הממצא האנתרופולוגי.

ניקו האס מסר שראה בגלוסקמה עצמות של שני אנשים. העליון (כלומר זה שעצמותיו הונחו באחרונה) היה איש מבוגר במותו, לפחות בן שישים. מתחתיו הונחו עצמותיו של איש צעיר שכללו עצמות ארוכות וגולגולת, ולפי מידת האיחוי של עצם הלשון ושל שתי העצמות שבבסיס הגולגולת, נראה שגילו היה סביב עשרים וחמש שנה. וכאן הוצג נתון מדהים: פרופ' האס הראה שרטוט של הגולגולת והלסת של האיש הצעיר שעצמותיו לוקטו בגלוסקמה, והתברר שהאיש נערף במכשיר חד (ראו תמונה 4). נתון זה עולה בקנה אחד עם המידע שמוסר יוסף בן מתתיהו על מתתיהו אנטיגונוס!

ניקו האס תיאר את הממצא בפני המשתתפים, ואמר שלפי עצם הזרוע ועצם הירך של

תמונה 4: הגולגולת כפי
שהוצגה על ידי פרופ'
ניקו האס (באדיבות
רשות השידור)

הצעיר שראשו נערף, אפשר להעריך שקומתו הייתה 178 ס"מ. הוא הוסיף ואמר שגובה כזה, הנחשב לדי גבוה גם בימינו, אפיין בתקופה ההיא אדם גבוה במיוחד.¹⁵ עוד ציין האס, שהגלוסקמה הכילה גם מסמרי ברזל שאליהם היו צמודים שברי עצמות, וכן נמצאו בה שרידים של גושי מלח, שכנראה הוצמדו לגופה כדי לשמר אותה לאורך הדרך עד הקבורה בירושלים. בתוך המלח נמצאו גלמים של זבובים שנשמרו בגלל המלח. ניקו האס גם מצא סימנים של מכות ושל כריתה בגפיים, ולפי הזווית שבה עמדה הגולגולת, הוא העריך שכריתת הראש נעשתה כשהאיש כבר היה מעולף. פלוסר התערב ואמר שלפי המקורות, מתתיה אנטיוגנוס נקשר לצלב ועונה לפני שנכרת ראשו. ההתאמה המושלמת של הממצאים לנתוני

15 האס אמר שהגובה הממוצע של הגברים באימפריה הרומית היה 1.65 מטר (אותה הערכה הביעו גם חכלילי וסמית: Rachel Hachlily and Patricia Smith, 'The Genealogy of the Goliath Family', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 235 [1979], p. 67, אך הוסיף כי לפי עדותו של טקיטוס, המתאימה גם להתרשמותו שלו מעצמות המתים בירושלים ובמדבר יהודה, היהודים היו גבוהים מן הרומאים.

המקורות הרשימה את משתתפי התכנית, ולקראת סיומה דומה היה שהשערתו של גרינץ כבר הייתה מקובלת על כל הנוכחים באולפן.

לסיום התכנית הוצג הריאיון עם גרינץ שנערך כמה שבועות לפני מועד השידור. גרינץ אמר שהוא בטוח 'בתשעים ותשעה אחוז' שזהו קברו של מתתיה אנטיגונוס, אף על פי שבעת כתיבת מאמרו וגם בעת הריאיון עדיין לא ידע על הממצא האנתרופולוגי הפנטסטי. הוא הסביר שלשון הכתובת מוכיחה כי מתתיה בן יהודה היה אישיות לאומית יקרה שאין צורך להסביר מי היא, והשילוב הבלתי אפשרי של כתובת מפוארת כל כך המוסתרת במקום כה נסתר מובן רק אם נאמר שזהו קברו של המלך החשמונאי שנקבר בסתר בימי הטרור של הורדוס. יגאל לוסין הקשה: טוענים נגדך שאתה מחבר רומן היסטורי יותר מאשר מחקר אובייקטיבי, וכמעט כל אנשי המקצוע מתנגדים לתאוריה שלך. למה? גרינץ השיב בחיוך מריר: לזה אני יכול להביא הרבה הסברים שאינם קשורים לנושא המחקר...

5. נסיבות מותו של מתתיה אנטיגונוס במקורות בהשוואה לממצאי הגלוסקמה

החידוש החשוב של תכנית הטלוויזיה היה בהצגת הנתונים האנתרופולוגיים על גופתו של הנקבר השני: גבר צעיר וגבוה כבן עשרים וחמש, שעונה והוכה עד אבדן הכרה ואז נערף ראשו במכה של סכין חד, שחדר מן העורף דרך חוליית הצוואר אל הלסת.

נבדוק את הנתונים הללו בהשוואה לעדותם של המקורות על הריגתו של מתתיה אנטיגונוס. גילו של אנטיגונוס לא נאמר במפורש במקורות, אבל יוסף בן מתתיהו מזכירו בתיאור מאורעות שנת 63 לפני סה"נ ומציין שהוא היה הצעיר בילדיו של אריסטובולוס (קדמוניות יד, 79; מלחמת היהודים א, 158). אחר כך מספר יוסף, כי בעת שאביו אריסטובולוס ואחיו אלכסנדרוס מרדו הוא עוד היה נער (קדמוניות יד, 126; מלחמת היהודים א, 173, 186). הופעתו הראשונה כאדם בוגר הייתה לאחר הריגת אביו ואחיו, כשהתייצב לפני יוליוס קיסר וביקש את רחמיו (קדמוניות יד, 140; מלחמת היהודים א, 195–196). על בסיס נתונים אלה סביר לשער שאנטיגונוס היה תינוק בשנת 63, בן חמש עשרה או שש עשרה בשנים 48–49, כשהוצאו אביו ואחיו להורג, וכבן שבע עשרה או שמונה עשרה בזמן שהתייצב לפני קיסר. כשהוצא להורג, בשנת 37, היה כבן עשרים ושבע.

תיאור הריגתו של אנטיגונוס באנטיוכיה בעריפה נמסר מפי סטראבון וצוטט אצל יוסף בן מתתיהו (קדמוניות טו, 8–9) ואצל פלוטארכוס (חיי אנטוניוס לו, 4).¹⁶ סטראבון הדגיש שזוהי מיתה בזויה שמעולם לא הומת בה מלך קודם לכן, והיא נבחרה כדי שקלונו של אנטיגונוס יגרע מכבוד זכרו וימעט את השנאה להורדוס. הפועל המוזכר כאן (שלוש פעמים בקטע זה) הוא *πέλεκτιζω*. המילה גזורה מן *πέλεκυς*, 'גרזן', וכבר העיר פלוסר בתכנית הטלוויזיה שהמילה משמשת לעריפת ראש בכלל, בלי קשר לגרזן דווקא. גם אחיו הגדול של אנטיגונוס נהרג באותה צורה אחרי מרידתו (קדמוניות יד, 126, 140; מלחמת היהודים א, 185) וכן מורדים

Menahem Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, 1–2, Jerusalem 16 1976–1980; 1, pp. 568–569

נוספים (ראו: קדמוניות יד, 39; מלחמת היהודים א, 154), ובמקרה אחד אף חייל רומאי (קדמוניות כ, 117).

מקור אחר המוסיף ידיעות על סופו המר של מתתיהו אנטיגונוס הוא דיו קסיוס (22:6): 'את אנטיגונוס הלקה (אנטוניוס) כשהוא קשור (או מחובר) לעץ זקוף (או לצלב),¹⁷ דבר ששום מלך אחר מעולם לא סבל מיד הרומאים, ואחר כך גם הרג אותו'.¹⁸ המילה שתורגמה כאן, 'הרג', היא ἀπέσφαξεν, צורת עבר נסתר אהוריסטי של ἀποσφάξω (σφαγή – 'גרוץ'), המתרגמת בדרך כלל לשונות של שחיטה. הפועל המוזכר אצל סטראבון יחד עם הפועל שהזכיר דיו קסיוס הולמים יחד מכה או חיתוך בסכין מן העורף אל הלסת. שילוב שני המקורות מתאים ביותר לממצאי הגלוסקמה. האיש נקשר אל העץ ואצבעותיו מוסמרו. הוא הוכה קשות עד כדי שבירת עצמותיו וראשו נחתך מאחור.

6. מאמר נוסף של גריניץ

בשנת תשל"ה התפרסמו בכתב העת 'האומה'¹⁹ עוד שני מאמרים על מערת אבה. הראשון, פרי עטו של פרופ' גריניץ,²⁰ והשני מאת בן ציון לוריא.²¹ מאמרו של לוריא הולך באופן כללי בעקבותיו של נוה ומוסיף עליו כמה נימוקים בלתי משכנעים.²² לעומת זאת מאמרו החדש של גריניץ הוא מאמר חשוב, שכן ביסס בו טוב יותר את הדברים שכתב בראשונה בחיפזון. במאמר זה סיכם גריניץ שוב את כל הידוע על הפרשה, ובמיוחד הדגיש את הנתונים שעלו בתכנית הטלוויזיה ולא היו ידועים לו עצמו בעת שכתב את מאמרו הראשון. המאמר ארוך פי ארבעה מן המאמר הראשון, ובו התפנה גריניץ לחקור את הנושא מכל היבטיו וגם להתגונן בפני הביקורת שהטיח בו פרופ' שאול ליברמן. הטענות החדשות העיקריות במאמר זה היו:

- 17 במקור היווני σταυρός – בדרך כלל 'עץ זקוף'. ביוונית הנוצרית – 'צלב'.
- 18 שטרן (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 360–361.
- 19 'האומה' הוא רבעון ציוני לאומי היוצא מטעם 'מסדר ז'בוטינסקי' מאז 1962 וכולל מאמרים עיוניים והיסטוריים בצד הגות לאומית אקטואלית. השתתפו בו גם כותבים שאינם ממחנה הימין, כגון הנשיא שז"ר, פרופ' שמואל ייבין, פרופ' אמנון רובינשטיין, השר גד יעקבי והעיתונאית מירה אברך.
- 20 יהושע מאיר גריניץ, 'דרכו האחרונה של אחרון החשמונאים הביתה', האומה, יג (תשל"ה), עמ' 256–269.
- 21 בן ציון לוריא, 'הכתובת של גבעת המבחר', שם, עמ' 397–400.
- 22 על סמך עדותו של יוסף בן מתתיהו, שבימי שלומציון שלטו הפרושים בארץ ביד רמה, יחד עם פירוש מילולי של דברי אבטליון 'שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים', ופירושים משלו לעוד כמה מקורות, הגיע לוריא למסקנה, שאבה בן אלעזר וגם מתתיהו בן יהודה היו כוהנים צדוקים שהורחקו בידי הפרושים; מתתיהו הלך לבבל ומת שם ואבה חברו העלהו משם לקבורה בירושלים. לשם שלמות הסקירה של הדעות השונות אזכיר כאן גם את פיטר ון הורסט (Peter W. Van Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen 1991, p. 67). לדעתו, 'מעניה מרדפה' אינם אלא כינויי ענווה של אדם מאמין, ואין ללמוד מהם דבר על קורותיו של אבה הכהן.

- א. הכתב שבו נכתבה הכתובת אינו שומרוני. הוא דומה לכתב השומרוני רק בשלוש אותיות. הגדרתו המוטעית כשומרוני גרמה לבלבול במחקר.²³
- ב. גלות מירושלים לבבל יכולה להתקיים רק כאשר שתי הארצות נתונות תחת שלטון אחד. מאז עלו החשמונאים לשלטון הייתה רק תקופה קצרה אחת כזאת, שנת 40 לפני סה"נ או לכל היותר שלוש השנים 37–40 לפני סה"נ.
- ג. למה העלה אבה הכוהן את גופתו של מתנגדו? לא היו ימים קשים כימי הפורענות והמצוקה של שלטון הורדוס מאז ימי אנטיוכוס אפיפנס. הם שמו לאל את כל הישגיהם של המקבים, כל הטבעה עברית נעלמה מן המטבעות, והשלטונות השליטו על הארץ בכוח הזרוע תרבות זרה ועוינת. במצב כזה כל התחרויות שהיו בעבר בין אח לאח ובינו לבן אחיו נראו נקלות וחסרות ערך.²⁴
- ד. ועוד נקודה חשובה מאוד: אבה מדגיש את הכהונה ואת היותו כוהן מיוחס מפני שלפי ההלכה כל כוהן, ואף כוהן גדול, מיטמא למת מצווה – מת שאין לו קוברים וגופתו מתבזה. המבצע של חילוץ גוויית המלך החשמונאי האחרון, שהיה בוודאי מסוכן ביותר, היה טיפול במת מצווה. אבה משתבח בכך שהוא, הכוהן המיוחס, עסק בכך!
- ה. ניקו האס העיד שמבין ארבע מאות השלדים שבדק מבית הקברות הירושלמי, הגלוסקמה ממערת אבה היא היחידה שהיה בה מת שראשו נכרת. אי אפשר שלא ליחסה לאנטיגונוס.
- ו. מתוך כתובות הקבורה הרבות באוסף של פריי,²⁵ אין ולו מקרה אחד שבו מתואר הקובר ללא ציון קרבתו אל הנקבר. הדבר מוכיח שלפנינו מקרה יחיד ומיוחד של קבורת מנהיג לאומי.

7. התאונה של ניקו האס וגורל מחקרו

ההתפתחות המחקרית החשובה ביותר שהעלתה תכנית הטלוויזיה של יגאל לוסין הייתה, כאמור, הצגת פרטיו האנתרופולוגיים של האיש הצעיר וגבה הקומה שעונה וראשו נכרת. פרטים אלה נמסרו מפי המומחה הבקי ביותר בתחום זה והתאימו באופן מפליא למסופר אצל יוסף בן מתתיהו ואצל דיו קסיוס.

ואולם, פרטים אלה נשארו בתחומה של תכנית הטלוויזיה ולא פורסמו מעולם פרסום מדעי. הסיבה לכך היא התאונה המצערת שאירעה לפרופ' האס כחודש לאחר הקרנת התכנית. באחד מימי ינואר 1975 מצאו עוברים ושבים את האס מחוסר הכרה וחבול בראשו ברחוב הרצל בירושלים. הוא היה כנראה בדרך מעבודתו לביתו, והרופאים לא ידעו להחליט אם מעד, נחבל ואיבד את הכרתו או שמא לקה באירוע מוחי פתאומי שגרם לנפילה ולחבלה. הוא נותח

23 אמירה זו אינה נכונה לדעתי ואדון בה בהמשך.

24 בסוף המאמר מובא טיעון אחר: 'עובדה היא שחרף מה שהורקנוס איב ודאי תמיד לאריסטובולוס... לא נמנע בכל זאת מלהתחתן בו, כשם שגם אנטיפטרוס בנו של הורדוס לא נמנע... מלשאת את בתו של אנטיגונוס המלך החשמונאי. ההיסטוריה עשירה בהפתעות יותר משעשויים להודות אנשי המחקר'.

25 Jean B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, New York 1936

במוחו אבל הניתוח נכשל והחמיר את מצבו, והכרתו לא שבה אליו עד לפטירתו לאחר שלוש עשרה שנים.²⁶ גם פרופ' גרינץ, הדמות המרכזית בדרמה המחקרית שמסביב למערת אבה וממצאיה, הלך לעולמו בלא עת בשנת 1976, כשנה לאחר פרסום מאמרו השני.

8. מאמרה של פטרישיה סמית

לאחר שנפגע פרופ' האס וחדל לתפקד, פנה אגף העתיקות אל פרופ' פטרישיה סמית, מן הפקולטה לרפואת שיניים, אנטומיה ואמבריולוגיה באוניברסיטה העברית, וביקש ממנה להשלים את מחקרו של האס על העצמות ממערת אבה. בשנת 1977 היא פרסמה ב"*Israel Exploration Journal*" מאמר על שרידי השלדים ממערת אבה.²⁷ היא נועצה בשני עמיתים,²⁸ שבדקו גם הם את העצמות, ונראה שהסכימו באופן כללי עם מסקנותיה. במאמרה לא נזכרה תכנית הטלוויזיה ונראה שהייתה מודעת לה. בדומה לדעה שהציג ניקו האס בתכנית הטלוויזיה, גם היא זיהתה את עצמות הלסת שנחתכו מאחור במכשיר חד וגרמו למוות או שנעשו מיד אחריו, וגם היא כותבת על הזווית העקומה של החיתוך (היא מציעה לכך כמה הסברים אלטרנטיביים). גם היא מדווחת על שלושה מסמרי ברזל שנמצאו בגלוסקמה, ואל שניים מהם צמודים שברי העצמות של האצבעות. אף היא כתבה שהיו בגלוסקמה עצמות של שני בני אדם מבוגרים, אחד צעיר בגיל עשרים וחמש-ארבעים ואחד מבוגר. ואולם היא הוסיפה, שמלבדם נמצאו בה מעט עצמות של ילד קטן ושל נער מתבגר. מחמת מיעוט עצמותיהם של השניים האחרונים נראה לה שהם נאספו באקראי והגלוסקמה לא נועדה להם.²⁹ ואולם, מסקנותיה לגבי שני המבוגרים שונות לחלוטין ממסקנותיו של האס. לפי סמית, העצמות הן של גבר צעיר חסון ושל בן אדם זקן שעצמותיו עדינות, והוא ככל הנראה אישה ולא גבר; דומה שהיו אלה אישה ובנה. רק עצם ארוכה אחת נמצאה שלמה ומאפשרת שחזור של הגובה, זוהי עצם הירך של הדמות העדינה. אורכה של עצם זו הוא שלושים ותשעה ס"מ, ומכאן שקומתה המלאה הייתה מאה ארבעים ושמונה ס"מ. הגולגולת שנכרתה באלימות שייכת לזקנה הנמוכה.³⁰ והמסקנה: 'אפשר להסיק, לפיכך, שהשרידים שעליהם אנו דנים

- 26 אני מודה לד"ר נדיה זלדס, בתו של פרופ' האס, על המידע המפורט שמסרה לי ברצון.
- 27 Patricia Smith, 'The Human Skeletal Remains from the Abba Cave', *Israel Exploration Journal*, 27 (1977), pp. 121-124
- 28 פרופ' וילהלם מולר-כריסטנסן מאוניברסיטת קופנהאגן וד"ר ברוך ארנסבורג מאוניברסיטת תל אביב; שם, עמ' 124-123.
- 29 היא מציינת שהוספת עצמות בודדות של נקברים לא מתוכננים, ואף של בעלי חיים, היא תופעה שאובחנה גם בגלוסקמות אחרות. זו הייתה כנראה גם עמדתו של ניקו האס בשעתו. הוא לא הזכיר את המתים הצעירים בתכנית הטלוויזיה, אבל דיווח על אחד מהם בעל פה לצפירים. ראו במאמרו (לעיל, הערה 4), עמ' 64.
- 30 בשיחה בינינו בדצמבר 2011 אמרה פרופ' סמית, שמחמת הזמן הרב שעבר אין היא זוכרת את כל הפרטים, אבל זכור לה שהיו בגולגולת שנכרתה סימנים של גיל מבוגר. היא ציינה שבתארוך גילה של גולגולת תיתכן טעות של חמש ואף עשר שנים אבל לא יותר מכך.

כאן אינם של מתתיה'. כל החוקרים שעסקו במערת אבה אחרי פרסום מאמר זה מצטטים את מסקנותיה של סמית ואינם מתייחסים לתכנית הטלוויזיה כלל.

מה יכולה להיות הסיבה להבדלים שבין מסקנותיו של ניקו האס לבין מסקנותיה של פטרישיה סמית, שניהם חוקרים מובילים ומוערכים בתחום האנטומיה והאנתרופולוגיה? איך ייתכן שהאדם שנערף היה לפי האס איש צעיר וגבוה, ואילו לפי סמית זקנה נמוכת קומה? ובחשיבה של היסטוריון, יש להעלות עוד שאלה: מה הסבירות שיהיה לרומאים עניין להוציא להורג באכזריות אישה זקנה אנונימית?

אם יורשה לי להעלות השערות בתחום שאיני מתמצא בו, אציע את הפרשנות הבאה: ניקו האס קיבל לידיי את הגלוסקמה ואת העצמות שבתוכה בצורה מסודרת מיד לאחר מציאתם ואותם הוא חקר. הוא אף ידע לומר אילו עצמות הונחו בגלוסקמה תחילה ואילו אחר כך. פטרישיה סמית, לעומת זאת, קיבלה קופסאות קרטון ששכבו במשרדו של האס. האס עצמו כבר לא היה יכול להסביר לה או לכל אדם אחר מה מצוי בקופסאות. בשנת 1977 כבר הייתה הגלוסקמה המקורית ריקה מזה זמן ושכנה במחסני אגף העתיקות, ושנתיים קודם לכן הספיקה להיות אורחת באולפני הטלוויזיה הישראלית... האס חקר לפני התאונה את כל העצמות שנמצאו במאות הגלוסקמאות שנתגלו בירושלים, וזמן לא רב לפני כן פרסם את הממצאים המרגשים ממערת הצלוב ברמת אשכול. הוא החזיק בוודאי בארגוני עצמות של מתים שונים ואולי אף חלקי גולגולת שונים, וייתכן שהרשה לעצמו לערבב ביניהם, מתוך הכרה שהוא יודע להבחין בין עצמותיהם של המתים השונים. בכל מקרה, נראה לי שבהסתכלות מדעית יש לתת את משפט הבכורה לממצאי של האס.

ועוד נקודה למחשבה: פטרישיה סמית לא מצאה את אגן הירכיים של האדם שנערף, ואת ההנחה שמדובר באישה היא מבססת על המראה העדין של העצמות. בהקשר זה ראוי לצטט מידע בלתי רגיל שמוסר יוסף בן מתתיהו. יוסף מספר פעמיים (קדמוניות יד, 481; מלחמת היהודים א, 353) שכאשר נכנע מתתיהו אנטיגונוס ונפל לרגלי הנציב הרומאי סוסיס, הלה לעג לו בצחוק רם וכינה אותו בלשון נקבה 'אנטיגוני' (Αντιγόνη). אין מדובר כאן ברטוריקה לעגנית גרדא, שכן יוסף מוסיף: 'אך אף על פי כן לא התייחס אליו כאל אישה ולא שחררו, אלא אסרו באזיקים והפקיד עליו שמירה'. יש להוסיף על כך שאנטיגונוס לא הוזכר בשום הקשר כמצביא או כמי שניהל קרב. את מלחמותיו של אנטיגונוס הוביל איש צבא בשם פפוס. נראה מכאן שמתתיהו אנטיגונוס היה אדם בעל מבנה גוף עדין וחזות נשית.

ב. התפתחויות וגילויים חדשים

1. גילוי הגלוסקמה בחדר הכתובת

כפי שהזכרנו לעיל, קיבלה משפחת דילה רוזה אישור רשמי עוד בקיץ 1971 לעשות במערה כרצונה. בניגוד לציפיות, החליטה המשפחה לא לסתום ולא להרוס את המערה אלא דווקא לחזקה ולשמרה ולפקוד אותה מפעם לפעם. יום אחד בקיץ 1982 סיפר רפאל דילה רוזה

לידידו, קבלן בניין במקצועו, על חידת הכתובת של אבה הכוהן, שהציב יד לעצמו ולמפעלו אבל עצמותיו שלו לא נמצאו. הקבלן התנדב לעזור בפתרון התעלומה. הוא הביא אתו פועל וקדח בזהירות בנקודות שונות בתוך המערה עד שלפתע נכנס המקדח לתוך חלל סתום. הזזת העפר הכבוש גילתה כוך תת־קרקעי נסתר שאיש לא הבחין בו קודם לכן, בגלל הדמיון בין הסלע הטבעי הקירטוני הרך לבין העפר הלבן הכבוש שסתם את הכוך. בכוך נמצאה גלוסקמה נאה. כשנודע הדבר לאנשי אגף העתיקות הם דרשו מדילה רוזה למסור את הממצאים לאגף העתיקות. הוא סירב והראה להם את המכתב הרשמי משנת 1971, שבו נאמר כי אגף העתיקות 'מסיר מעליו כל אחריות למקום'. דילה רוזה ניאות לאפשר בדיקה פתולוגית של העצמות שנמצאו בגלוסקמה, בתנאי שזו תתבצע בתוך המערה, לאור זרקור שהתקין בה. הבדיקה נעשתה כמה חודשים לאחר הגילוי בידי אנתרופולוג אגף העתיקות ג'ו זיאס. האנתרופולוג כתב דוח קצר ובלתי רשמי, ללא לוגו וללא תאריך:

שרידי אדם שנמצאו בגלוסקמה ממערת אבא בגבעת המבחר נבדקו על ידי פרופ' פת סמית ועל ידי הממצאים כלהלן:

2 אנשים נטמנו בגלוסקמה, שלד שלם של ילד בגיל 3–3.5 שנים ושל גבר בגיל 35–40 שנה, גובה 1.78 ס"מ.

כל החוליות של עמוד השדרה נמצאו וכן כל העצמות הארוכים. כל החוליות הסרוקלים נבדקו בקפדנות ונמצאו שלמות, עובדה הפוסלת את האפשרות שהאדם מת כתוצאה מתליה או כריתת ראש. לא נתגלו סימנים של אלימות בשרידים הפוסט־קרניאליים והדבר היוצא דופן היחידי היה אבֶסֶס מרופא בקצה הדיסטלי של הפימור הימני.

אם הדייווחים של דיו קסיוס ויוספוס נכונים שמתיהו מת בצורה אלימה, הרי הטמון בגלוסקמה זו אינו יכול להיות אותו האדם הנזכר בכתובים, למרות שהגיל מתאים, מכיוון שרוב הגברים בתקופה הרומית נפטרו בגיל 35–45.³¹

גלוסקמה זו ופרטיה הוזכרו בקטלוג הגלוסקמאות של לוי יצחק רחמני משנת 1994, ושם צוטטו מפי ג'ו זיאס נתונים דומים.³² רפאל דילה רוזה החזיר את העצמות לגלוסקמה והשיב את הגלוסקמה למקומה, והוא נוהג להדליק בתוך הכוך נרות זיכרון.

31 את הדוח קיבלתי ממר רפאל דילה רוזה ולו התודה.

32 Levi Yitshaq Rahmani, *A Catalogue of Jewish Ossuaries*, Jerusalem 1994, p. 157. הנתונים כאן דומים אך אינם זהים לגמרי. אצל רחמני הגבר הוא בן שלושים–ארבעים והילד בן שלוש–ארבע. ועוד שתי הערות קטנות: (א) אצל רחמני נכתב שהגלוסקמה נתגלתה בסתיו 1983. כאמור, לפי עדותו של דילה רוזה, זה היה בקיץ 1982, והבדיקה הייתה כמה חודשים אחר כך. (ב) זיאס כותב בדוח שלו, שהעצמות נבדקו על ידו ועל ידי פרופ' סמית, אך לפי מה ששמעתי בעל פה מפרופ' סמית עצמה וממר רפאל דילה רוזה, לא השתתפה פרופ' סמית בבדיקת העצמות. מסיבה זו, וגם לאור ההדגשות של זיאס שאין קשר למתתיה אנטיגונוס, מתעורר חשש שמא נתערבו כאן נתונים משתי הגלוסקמאות.

2. סדר חציבת המערות

בכ"ה בסיון תש"ן (18.6.1990) ביקר במערה פרופ' עמוס פרומקין, ראש המרכז לחקר מערות בישראל (מלח"ם), ובדק את כיווני החציבה של שתי המערות. מסקנתו, שאותה סיכם בדוח שלא פורסם, הייתה שתחילה נחצבה המערה הימנית, שבה נמצאה הגלוסקמה המפוארת והגולגולת הכרותה, ומתוכה נחצב פתח שמאלה. אחר כך נחצב החדר השמאלי, שבו נתגלו הכתובת והגלוסקמה הצנועה. בסוף נחצב מבפנים החוצה הפתח הצר והארוך של החדר השמאלי. הפתח המוביל מן המערה הימנית אל המערה השמאלית סותת היטב בחציבת קשתות וברמה גבוהה, ונראה שהוא היה הפתח הראשי למערת הכתובת.

וזהו סדר האירועים המשוער, לפי פרומקין:

- א. אבה קנה בשטר את מערה 1 הימנית וקבר בה את מתתיה בן יהודה.
- ב. אבה חצב מתוך מערה 1 את חדר 2 כמקום קבורה לעצמו, התקין את הכתובת להנצחתו, ובבוא עתו נטמן בו. עצמות של ילד בן משפחתו שמת בדמי ימיו נקברו אתו.

3. החזרת עצמות מתתיה בן יהודה למקומן?

ההתפתחות האחרונה לפי שעה בפרשה של מערת אבה אירעה ביום חמישי, י"א באלול תשס"א (30.8.2001), בסביבות השעה עשר בערב. אנשי אגודת 'אתרא קדישא' יצרו קשר עם רפאל דילה רוזה והודיעו לו שהתגלגל לידם ארגז קרטון ועליו הכיתובית 'קבר אבא גבעת המבתר'. בירוריהם העלו שאכן בארגז הזה ובארגז נוסף נמצאות העצמות שנלקחו מתוך מערת אבה.³³

בזכות התעניינותי רבת השנים במערת אבה, הזמין אותי רפאל דילה רוזה להשתתף בהחזרת העצמות שבארגז הקרטון, הכוללות ככל הנראה את עצמות מתתיה בן יהודה, למקומן. העצמות שבקרטון הוכנסו לתוך אדנית חרס והיא הוצבה בכוך המקורי שבמערה הימנית (מערה 1). דילה רוזה סגר עליה במלט. על הקרטון הנושן אכן היה כתוב בצבע: 'קבר אבא מגיבעת המיבתר'. דאגתי שהקרטון יצולם היטב, ולאחר שהתרוקן מתכולתו תלשתי את הכיתובית מן הקרטון ולקחתי אותה אלי לטובת המחקר ההיסטורי. אציין שבתוך הקרטון עם העצמות היה דף קטן, ישן נושן, ועליו רשום בעיפרון: 'יש מגש שני תחת מגש זה'. ואכן, בעת הקבורה החוזרת הוכנסו לאדנית גם עצמות ממגש קרטון נוסף. רציתי לבדוק את העצמות לפני הכנסתן

33 כידוע, למרות – ואולי בגלל – המתרחש שבין 'אתרא קדישא' לבין הממסד הארכאולוגי, גובשו במשך השנים הסדרים שלפיהם מקבלים אנשי 'אתרא קדישא' לקבורה עצמות שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות שונות. בעת שחקרתי מחדש את הנושא, לקראת הכנת המאמר הנוכחי, הייתי בקשר עם כמה מאנשי 'אתרא קדישא'. הם מסרו לי ששתי קופסאות הקרטון הגיעו לידיהם ביחד מאחד המוסדות האקדמיים, ושלאחר שקיבלו את העצמות, הם בדקו את מספרו של רשיון החפירה ווידאו ששתי הקופסאות אכן שייכות למערת אבה. אציין כי מתכנית הטלוויזיה בשנת 1974, ושוב ממאמרה של פטרישיה סמית משנת 1977, עולה שהעצמות שבגלוסקמה נמסרו לקבורה. מציאת ארגז הקרטון בשנת תשס"א מלא בעצמות עם הכיתובית המקורית מלמד שכפי הנראה הייתה זו טעות.

לאדנית, אבל לצערי, אנשי 'אתרא קדישא' שניהלו את האירוע סירבו בתוקף לאפשר זאת מטעמים של כבוד המת.

עד כאן סקרנו את קורות המערה מאז נתגלתה. אפשר לסכם ולומר שכיום המערה קיימת ונשמרת היטב בזכות משפחה של 'משוגעים לדבר', הגלוסקמה של אבה נמצאת במקומה המקורי ובה העצמות המקוריות, ועצמות מתתיה בן יהודה הוחזרו ככל הנראה אף הן למקומן. לעומת זאת, הכתובת והגלוסקמה המפוארת מוצגים במוזאון ישראל.

ג. ואף על פי כן מתתיה אנטיגונוס

1. מיעוט הנקברים במערה

פטרישיה סמית ציינה במאמרה, שברוב מערות הקבורה שנחפרו בירושלים היה מספר המתים בין שלושם לחמישים. את העובדה שבמערה שלנו נמצאה רק גלוסקמה אחת (נכון למצב הידיעות בשנת 1977) היא תלתה בשימוש משני, שסילק את שאר המתים מן המערה.³⁴ כבר צפירים בדיווחו הראשון על המערה העלה את הרעיון שנעשה במערה שימוש משני. הוא הסתמך על שני חורים בצדי הפתח (המתאימים לדלת עץ, דבר שלדבריו לא היה נהוג במערות הקבורה בירושלים) ועל עוד שלושה נקבים מפולשים באצטבה (ששימשו לפי השערתו לקשירת בהמות) ואחד בגג המערה (לתליית מקור תאורה?). הוא ציין בהערה, כי נוירים ביזנטים ואף פלאחים ערבים עד ימינו השתמשו לעתים במערות קבורה קדומות למגורים ולמטרות אחרות.³⁵ ואולם, במערה לא נתגלו חרסים ואף לא סימני פית והבערת אש כפי שמצוי במערות שהשתמשו בהן שימוש משני. אילו היו כאן מגורים משניים, ספק אם הייתה הכתובת נשמרת בצורה כה מושלמת, וגם הגלוסקמה היפהפיה הייתה מתגלית ומוצאת ממקומה. נראה לי שגם שאלת מספר הנקברים במערה קשורה בשאלה הכללית: האם קבור כאן אדם מורם מעם או סתם אדם אנונימי? אם נקבר כאן אדם שהקברים החשיבו במיוחד, ואם הקבורה הייתה סודית, ניתן להבין שלא צורפו אליו מתים נוספים. דלת בפתחה של מערה נמצאה במערות קבורה במקומות שונים, והנקבים בסלע, אם נעשו בכוונת מכוון, יכלו לשמש לתליית נרות בזמן החציבה או הטיפול במת.

2. כמה מילים על הכתב השומרוני

אחד הנתונים שסיבכו את מחקר הפרשה של המערה לא מעט היה הכתב של הכתובת, הדומה לכתב השומרוני. הכול התלבטו אם מדובר בכתב שומרוני או לא. ואולם, מה לכוהן ירושלמי 'די יליד בירושלם' ולכתב שומרוני? נזה ורוזנטל הכריעו בלב כבד נגד האפשרות השומרונית בגלל ההקשר הגאוגרפי והשאיירו את שאלת הכתב ב'צריך עיון'. ליברמן בחר באופציה

34 סמית (לעיל, הערה 27), עמ' 121.

35 צפירים (לעיל הערה 4), עמ' 63-64.

השומרונית ונכנס לכמה מיני דוחק שאותם תירץ בחריפות ובבקיאות. התגלית הביכה גם את גדול חוקרי לשון השומרונים פרופ' זאב בן-חיים.³⁶ גרינץ³⁷ ניסה להכחיש את הדמיון בין הכתב של הכתובת לכתב השומרוני, אבל כל מי שמעיין בכתובת ומשווה אותה ללא משוא פנים לכתב השומרוני, חייב להודות שדבריו אינם משכנעים. הכתב של הכתובת אכן דומה לכתב השומרוני.

כיום, לאחר חפירותיו המקיפות של ד"ר יצחק מגן בהר גרזים והמצאים הרבים והמרשימים שנמצאו שם,³⁸ כל התמונה השתנתה לגמרי. כידוע, בחפירות הר גרזים התגלו מאות כתובות מן המחצית הראשונה של ימי הבית השני, רובן המכריע בארמית. הן כתובות בכתב המרובע המכונה 'ארמי' או 'יהודי' ואצל חז"ל 'אשורי'. כתובות בודדות נכתבו עברית בכתב העברי הקדום, בגרסה המזכירה את המטבעות היהודיים של ימי הבית השני ותקופת בר-כוכבא. שום כתובת 'שומרונית' מימי הבית השני לא התגלתה בחפירות אלה. כתובת אחת בכתב שומרוני מסוגנן שהתגלתה באתר זיהו החופרים כ'מזוזה' שומרונית מימי הביניים.

מתברר אפוא שהיה דמיון רב בענייני כתב וכתובה בין השומרונים ליהודים בימי הבית השני. כתיבתם העיקרית הייתה בארמית בכתב המרובע, ולעניינים שבקדושה השתמשו לפעמים בכתב העברי הקדום. כתובות שומרוניות בכתב ה'שומרוני' אנו מוצאים רק החל בתקופה הביזנטית. העדות הראשונה לכתב ה'שומרוני' בשימוש השומרונים הניתנת לתארוך כללי היא כנראה כתובת הפסיפס ה' ימלך עולם ועד' מבית הכנסת השומרוני בשעלבים, מן התקופה הביזנטית.³⁹ זאת אומרת שהכתובת ממערת אבה היא למעשה הגילוי הראשון של הכתב ה'שומרוני', או אולי מוטב להגדירו 'פרוטו-שומרוני', וכשהיא נכתבה לא היה בה שום דבר שומרוני.⁴⁰ זו הייתה גרסה מסוגננת חדשה של הכתב העברי שאבה הכוהן החליט להשתמש בה, וזמן רב אחר כך מצאו גם השומרונים לנכון לאמץ אותה, או יותר נכון – פיתוח נוסף שלה.

36 זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 260.

37 גרינץ (לעיל, הערה 20), עמ' 256.

38 יצחק מגן, חגי משגב ולבנה צפניה, הר גרזים, א: הכתובות הארמיות, העבריות והשומרוניות, ירושלים 2004.

39 יוסף נוה, 'על כתבם וכתובותיהם של השומרונים', ספר השומרונים, בעריכת אפרים שטרן וחנן אשל, ירושלים תשס"ב, עמ' 372–381; מגן, משגב וצפניה, שם, חלק עברי, עמ' 29–30. צורת האותיות בכתובת זו היא שומרונית בהחלט, אך עלי לציין שלפי דעתם של דן ברג וחגי משגב (כפי ששמעתי ממשגב), פסיפס זה הוא מימי הביניים. אף ידועה כתובת יוונית באותיות עבריות הקרובות לכתב השומרוני ששולבה בפסיפס מבית שאן, וכתובת קשה לפענוח בפסיפס מתל קסילה. לכתובות שומרוניות נוספות ולפולמוס על גילן המשוער ראו מאמריהם של יצחק בן-צבי, אליעזר ליפא סוקניק, יעקב קפלן וזאב בן-חיים בתוך: אפרים שטרן (עורך), ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה: מבחר מאמרים, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 222–248.

40 לדברי אסתר וחנן אשל ('תאריך התגבשותו של החומש השומרוני', ספר השומרונים, שם, עמ' 136–139), גם שתי מגילות מקומראן מראות קרבה לכתב השומרוני. מעיון בצורת האותיות שבמגילות אלה התקשיתי להשתכנע בכך. באותיות שלהן קיימת זוויתיות מסוימת, אבל אין ניכרים בהן המאפיינים הטיפוסיים של הכתב השומרוני.

3. סיכום ביניים

התאוריה של גרינץ, שנכתבה מיד אחרי פרסום הכתובת המיוחדת, קיבלה חיזוק דרמטי מן הממצא האנתרופולוגי כפי שהציגו פרופ' ניקן האס, ממצא שלא נמצא עוד כמוהו: גבר צעיר וגבה קומה שנקשר לעץ וידיו מוסמרו, והוא עונה ונהרג בכריתת ראש, בהתאם למסופר במקורות ההיסטוריים על מתתיה אנטיגונוס. התאוריה של גרינץ מסבירה גם את הכתב העברי המיוחד של הכתובת (שבזמן שנכתב לא היה לו שום קשר לשומרונים) ואת הפרדוקס שבין הפאר יוצא הדופן של הכתובת והגלוסקמה לבין הטמנתם המוקפדת במעמקים חשוכים. זוהי גם ההשערה היחידה המסבירה למה רק במקרה זה לא נכתב מה הקשר בין הקובר לבין הנקבר, למה הדגיש אבה הכוהן את כהונתו דווקא בקשר לקבורת מתים ומדוע נמצאו במערה רק שתי גלוסקמאות. היא מעגנת במקורות את סיפור גלותו של אבה הכוהן לבבל ובעיקר מבארת מי הוא מתתיה בן יהודה הידוע, שהכתובת הדגישה את שמו אבל לא ראתה צורך לזוהו.

בספרות המחקר העוסקת במערת אבה כמעט שלא נזכר גילוי הגלוסקמה השנייה.⁴¹ בשום פרסום מדעי לא הוזכרה תכנית הטלויזיה, אף שנאמרו בה דברים חשובים מפי מלומדים ידועים. ברבים מן המחקרים שפורסמו במשך השנים לא הוזכר שמו של גרינץ, אפילו לא ברשימה הביבליוגרפית המלווה. כל המחקרים הזכירו בשפה רפה את התאוריה המקשרת את הממצאים למתתיה אנטיגונוס, ושללו אותה על הסף על בסיס הניתוח של פטרישיה סמית.⁴²

41 הקטלוג של רחמני משנת 1994 (לעיל, הערה 32) הזכיר את הגלוסקמה ואת גילויה, אבל הספר המסכם על עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני (עמוס קלונר ובעז זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג, עמ' 290–291), שבא לעולם תשע שנים אחרי ומזכיר אותו בביבליוגרפיה הנוגעת למערה, אינו מציין את הגלוסקמה. באוסף של חנה כותן ואחרים (Hannah M. Cotton et al. [eds.], *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palestinae*, 1, Berlin 2010, no. 98–101, pp. 55), הוזכרה הגלוסקמה השנייה עם הפניה לרחמני.

42 במאמרה של סמית (לעיל, הערה 27), במדריך של פיצמאיר והרינגטון (Joseph A. Fitzmyer and Daniel J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts* [Biblica et orientalia, Benjamin Mazar and], Roma 1978, n. 68, pp. 221–222 [34], בספרם של מזור וקורנפלד (Gaaliah Cornfeld, *Der Berg des Herrn*, Jerusalem 1979, pp. 204–207), בעבודת דוקטור של קלונר (עמוס קלונר, קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1980, עמ' 135), בקטלוג של רחמני (לעיל, הערה 32), ובספר המסכם של קלונר וזיסו (לעיל, הערה 41) – בכל המחקרים הללו לא הוזכר גרינץ בשמו. הזכירוהו ודחו את דבריו: רחמני (Levi Yitshaq Rahmani, 'Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs: Part), Tal Ilan, 'The Greek', *Biblical Archaeologist*, 45 [1982], pp. 43–53), טל אילן (Names of the Hasmonaeans', *Jewish Quarterly Review*, 78 [1987], pp. 1–20), הלל גבע (ירושלים: תיאור הקברים, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, בעריכת אפרים שטרן, ב, ירושלים 1992, עמ' 679), הקר (Catherine Hezser, *Jewish Literacy in Roman Palestine* [Texts and Studies in Ancient Judaism, 81], Tübingen 2001, pp. 370–371), חכלילי (Rachel Hachlili, *Jewish Funerary Customs: Practices and Rites in the Second Temple Period* [Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 94], Leiden 2005,

במצב דברים כזה, חסרו למעשה לחוקרים הכלים שיכלו לאפשר להם בדיקה מעמיקה של הנושא.

טל אילן⁴³ הוסיפה שתי טענות חדשות נגד גישתו של גרינץ: (א) השמות של ראשי בית חשמונאי היו נפוצים מאוד בין היהודים בסוף ימי הבית השני, ולכן הצירוף מתתיה בן יהודה היה שכיח ואין ללמוד ממנו על קבורה של אדם מיוחד. (ב) לא הייתה בקרב החשמונאים תבנית קבועה של שם יהודי המקביל בקביעות לשם נכרי. אכן, אנטיגונוס נקרא בלי ספק מתתיה (כפי שמוכחים המטבעות שטבע), ויהודה היה אמנם שמו העברי של אריסטובולוס הראשון, אבל אין ביטחון שאריסטובולוס השני, אביו של אנטיגונוס, נקרא גם הוא יהודה. בסופו של דבר נראה לי שהשיקולים לטובת הזיהוי איתנים, ואין בכוחם של ספקות אלה לערער אותו.

מה גרם להתפתחות זו של המחקר? נראה לי שחברו כאן כמה גורמים שהיטו את הכף יחדיו. ראשית, הממצאים החשובים ביותר הוגשו בתכנית טלוויזיה ולא זכו לפרסום מדעי. שנית, להשערה של גרינץ התנגדו שני חוקרי התלמוד הגדולים פרופ' שאול ליברמן ופרופ' שמשון רוזנטל, ואליהם הצטרפו החוקר המובהק ביותר של האפיגרפיה פרופ' נוח, הארכאולוג ד"ר צפיריס והאנתרופולוגית המומחית פרופ' פטרישיה סמית. אמנם הם לא הסכימו ביניהם על פירושה ההיסטורי של הכתובת, אך כולם הסכימו ביניהם על דבר אחד – שלילת הפרשנות הקושרת את הממצאים לאישיות היסטורית מסוימת. שלישית, גרינץ היה חוקר שהביע באופן בוטה דעות חריגות בתחום חקר המקרא וההיסטוריה המקראית. הזרם המרכזי בחקר המקרא נטה להתעלם ממנו ולעתים תקף אותו במילים קשות.⁴⁴ במקרה שלנו, הרושם שנוצר הוא שגרינץ עצמו כאילו התעקש שלא להתאים את עצמו למוסכמות של העולם המחקרי. את מאמרו על מערת אבה פרסם בעברית בלבד ובכתב העת 'סיני', ביטאון שאינו מקובל ביותר בעולם המחקר. משבא להרחיב ולנמק את הצעתו הראשונה עשה זאת ב'האומה', כתב עת אקטואלי המשלב מחשבה מדינית ימנית מודרנית יחד עם דיונים היסטוריים. בפתח דבריו ב'סיני' בחר גרינץ להדגיש נקודה עקרונית, שהיה ברור מראש שתעורר ביקורת לאו דווקא עניינית, וכתב: 'גם נוח גם רוזנטל הם קודם־כל פילולוגים ועבודתם – עבודת פילולוגים. כתובת זו צריכה איפוא להסבר נוסף מידי היסטוריון. אנסה לעשות זאת ולהשלים את הביאור מצד זה'.

לנימוקים אלה יש להוסיף עוד שיקול. יש להודות שחוקרים נוטים, ובדרך כלל בצדק, להיזהר מפני ממצאים פנטסטיים מדי. דעות המנסות לקשור תגלית ארכאולוגית לאישים

1. (p. 167, n. 1), כותן ואחרים (לעיל, הערה 41). יוצא דופן הוא מוזאון ישראל שנפתח מחדש לאחר שיפוץ. במוזאון מוצגות כתובת אבה והגלוסקמה המפוארת, ולצדן כיתובית המעלה ללא הסתייגויות תורות את האפשרות שמתתיה בן יהודה הוא אנטיגונוס אחרון החשמונאים, שהוצא להורג באנטיוכיה.

43 אילן, שם, עמ' 12–13.

44 ראו למשל דברי שמואל ייבין, הכותב כי דברי גרינץ 'מעוררים ביומרתם סלידה גדולה... בדרך יומרתו הטובה עליו פוסק המחבר תמיהות גדולות על עמודי התווך של חקר המקרא בישראל', 'דברי הבאי... התופסים 15 מכלל 18 עמודי המאמר...' (שמואל ייבין, 'אמת חדשה מ"ציון', בית מקרא, עב [תשל"ח], עמ' 120–121).

מפורסמים מן ההיסטוריה ייתקלו תמיד ביחס חשדני תחילה, ויתויקו מראש בתיק התרבות העממית הפסידו-ארכאולוגית, יחד עם ההודעות על מציאת קרשים מתיבת נוח בהרי אררט או מציאת האבן שמאחוריה שכב יהושע בן נון או יהודה המקבי. החשדנות גוברת כאשר יש תחושה שמישהו מדבר על הממצאים במונחים לאומיים ומנסה לחבר עבר להווה. מעניין לעקוב אחרי תגובותיו של פרופ' פלוסר בתכנית הטלוויזיה. כאמור לעיל, פלוסר נכנס לאולפן הטלוויזיה בעמדה שוללת ויצא ממנה ככל הנראה בעמדה תומכת. בתחילה דיבר בלעג על 'האפשרות היפה של מונומנט לאומי שיחזק אותנו במצבנו הלאומי', אבל גם בהמשך, כאשר הנתונים האנתרופולוגיים המיוחדים החלו להתברר, העיר: 'לא הייתי רוצה להכניס כאן פולחן של שרידי הקדושים'. והוסיף: 'נכון שזה (=הממצא האנתרופולוגי שהציג פרופ' האס) עוזר לי להשתחרר מן ההתנגדות שהייתה לי עד עכשיו, אבל נשאר אלמנט של רומן היסטורי שלא דווקא מהטעם הטוב...!'

4. השערה בדבר זהותו של אבה הכוהן

לסיום מאמרי, ארשה לעצמי להעלות בזהירות השערה שעשויה לקשור את אבה הכוהן 'המעונה והנרדף' לאישיות הידועה מן המקורות. את הרעיון של זיהוי זה לקחתי מתוך מאמרו של רוזנטל דווקא.⁴⁵ רוזנטל מצביע על חילוף נוסח קבוע במקורות חז"ל בשמו של התנא ר' יהודה בן בבא, הנקרא לפעמים 'בן אבא' ואף 'בן אבה' או 'בן אוא'. החילוף מתועד בכתבי היד המוסמכים ביותר של המשנה.⁴⁶ היקף כזה של חילופים, אף בכתבי היד הטובים ביותר, שולל את האפשרות שיש כאן שגיאה ופותח פתח למחשבה ששני השמות נחשבו כשתי גרסאות מקבילות.⁴⁷ וכאן מביא רוזנטל נתון מעניין מאוד מקדמוניות ליוסף בן מתתיהו, אלא שלשיטתו אין

45 רוזנטל, תשכ"ט-תשל"ד (לעיל, הערה 2), עמ' 344, הערה 32.

46 בדפוס המשנה והבבלי הנוסח הוא תמיד 'בן בבא'. גם בתוספתא, בכל עדי הנוסח הקיימים, השם הוא תמיד 'בן בבא' (שתיים עשרה פעמים, כולל כ"י וינה, כ"י ערפורט, דפוס ראשון, כ"י לונדון לסדר מועד, ופעם אחת בקטע גניזה). לעומת זאת, במשנה כ"י קאופמן חמש פעמים 'בן בבא' ופעמיים 'בן אבא' ועוד פעם אחת בגיליון אָבָה. בכ"י פרמה א' שלוש פעמים 'בן בבא' וארבע פעמים 'בן אבא', בכ"י קימברידג' (לו) ארבע פעמים 'בן בבא' ושלוש פעמים 'בן אבא', בכ"י הרמב"ם חמש פעמים 'בן בבא' ופעמיים 'בן אוא' (לפרטים ראו רוזנטל, שם). במשנה שבירושלמי דפוס ונציה שלוש פעמים 'בבא' והיקרות אחת של 'אבא', בירושלמי כ"י לידן עשר פעמים 'בבא' והיקרות אחת של 'אבא'. הנוסח 'בן אבא' נמצא גם במשנה כ"י אנטונין a483 בניקוד בבלי (ישראל ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 37-38).

47 רוזנטל, שם, סובר שאפשר להסביר זאת על פי הפרסית, שבה באבא='אבא' (כך בפרסית חדשה. בבינונית פאפר, הקשור אולי לשם התלמודי פפא [רוזנטל, שם]). והשוו למילים דומות בשפות האירופיות ובערבית). יידי זאב ארליך מעלה את האפשרות (בשיחה בעל-פה) ש'בבא' הוא קיצור של 'בן אבא' (כמו השם המקראי 'בדקר' בן דקר) או של 'בית אבא' (כמו במקרא 'בעשתרה' בית עשתרה, וכיום 'בעבדא' בית עבדא שבהר הלבנון), בהנחה שמדובר בשם משפחתי מסוג בית הלל, בית שמאי, בית רבן גמליאל, בית ר' חנינא סגן הכהנים.

הוא קושר אותו אל הכתובת שלנו אלא בקישור עקיף של דמיון בשמות. יוסף מספר (קדמוניות טו, 260–266) על משפחה שנקראה בני בבא (Βάβα παῖδες)⁴⁸, אנשי מעלה ובעלי השפעה בקרב העם, שהיו כפי הנראה מקרוביו של הורקנוס.⁴⁹ בעת עלייתו של אנטיגונוס למלוכה הם היו נאמנים לו עד הסוף, גם כאשר היה ברור לאנשי ירושלים שהורדוס עומד לכבוש את העיר ולעשות שפטים בשונאיו. משכבש הורדוס את העיר, מינה את גיסו קוסטוברוס (Κοστόβαρος) האדומי לשמור את פתחי העיר, אבל קוסטוברוס העלים עין ואפשר לבני בבא ולתומכיהם להימלט מן העיר, ואף סייע להם להסתתר בכפרים ובחוות חקלאיות בארץ. בני המשפחה ותומכיהם חיו במסתור שנים עשרה שנים. במשך כל אותן שנים הפיץ הורדוס בארץ כרוזים והודעות על פרסים למי שיסגיר את בני בבא. לאחר שנים עשרה שנה הסתכסכה שלום (Σαλώμη) אחות הורדוס עם קוסטוברוס בעלה ועזבה אותו, ואז האשימה את קוסטוברוס בפני הורדוס בניסיון למרד וגילתה לאחיה שקוסטוברוס מסייע בהסתרת בני בבא. בעקבות זאת הגיע הורדוס אל בני בבא והרגם. אם אכן היו בני בבא קרוביו של הורקנוס, הרי שאותה קושיה שהקשו הכול על הכתובת שלנו – איך ייתכן שאיש של הורקנוס מסתכן למען אנטיגונוס – קשה באותה מידה על קטע זה בקדמוניות היהודים: מדוע היו בני משפחה זו, קרוביו של הורקנוס, נאמנים ליריבו אנטיגונוס ללא סיג, עד כדי הקרבת חייהם? מעניין לציין שאת ההקבלה בין 'בבא' ל'אבא' כבר העלה אמיל שירר, על פי נתונים חלקיים למדי, בהערה המלווה את דיונו במעשה בני בבא.⁵⁰ ואולם, הצד השווה בין שירר לרוזנטל הוא ששניהם ראו את הקישור בין שני השמות כעניין של הערת שוליים למדנית ותו לא; שירר בא להאיר את הסיפור ההיסטורי של יוספוס ואילו רוזנטל – את הכתובת. לא נותר לנו אלא לקשור את שני החוטים זה לזה.

אם יש ממש בזהות בבא = אבא, הרי לפנינו כל סיפורה של הכתובת. אם אבה שבכתובת שלנו הוא אביהם של בני בבא אזי מובן הכול: הוא כוהן מיוחס, קרובו של הורקנוס החשמונאי. הוא ומשפחתו אנשי המעלה דבקים בבית חשמונאי ובעצמאות היהודית. בעת שהיה הורקנוס האתנרץ ביהודה הוא היה נאמן לו וגלה עמו לבבל. אין ידוע אם חזר לירושלים עם הורקנוס

48 במהדורות אחדות Σάβα παῖδες, 'בני סבא', אך לפי חילופי הגרסאות שבמהדורת ניוה (Benedictus) 48 כתב יד אחד (P) ואילו בשבעה כתבי יד אחרים וכן בנוסח הלטיני Βάβα παῖδες – 'בני בבא'.

49 דבר זה משתמע מדברי יוסף: 'וכשנודע למלך עליהם [על בני בבא] מפי אחותו, שלח אל המקומות שהודיעו לו שהם שוהים בהם, והרג אותם ואת אלה שנאשמו יחד אתם עד שלא נשאר איש מקרוביו של הורקנוס' (קדמוניות טו, 266). כך הבינו את הדברים רוזנטל (תשכ"ט–תשל"ד [לעיל, הערה 2]) ועוד (כגון אריה כשר, אדום, ערב וישראל, ירושלים 1988, עמ' 65). אחרים פירשו, לטעמי בדוחק, שהשם 'הורקנוס' הנוכח כאן מייצג את משפחת בית חשמונאי ככלל ולא דווקא את הורקנוס עצמו. להלן רשימה מייצגת: Emil Schürer, *A History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135)*, English Version by Geza Vermes & Fergus Millar, 1, Edinburgh 1973, p. 304; Ralph Marcus, *Josephus in Ten Volumes*, 8, London 1980, pp. 126–127; אברהם שליט, הורדוס המלך: האיש ופעלו, ירושלים תשס"א, עמ' 82–83, 386; ישראל בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 290.

50 שירר, שם, הערה 52.

או לפניו, בשנות מלכותו של מתתיה אנטיגונוס. ואולם בני משפחתו ומקורביו היו בירושלים ותמכו באנטיגונוס עד לסופו המר.⁵¹ לאחר הוצאתו להורג של מתתיה אנטיגונוס ברוב ביזיון ועינויים יצא אבה לאנטיוכיה, אולי בדרכו מבבל לארץ ישראל, והעלה את עצמותיו בסודי סודות וטמנם במערה שקנה בשטר על יד ירושלים. כאן עברו עליו שנים של הסתתרות ואימת מוות, שבמהלכן הכין בחשאי גם את הכתובת ואת מקום הקבורה לעצמו. ואכן קצו לא אחר לבוא, וסופו שמת, מן הסתם מוות לא טבעי, כנראה יחד עם בני משפחתו במסגרת מסע הרצח של הורדוס.

אכן, זהו סיפור נוגע ללב. ואולם, לאור המקורות והממצא הארכאולוגי הוא עשוי בהחלט להיות סיפור אמיתי.

51 אישיות מקראית שסיפורה דומה בנקודה זו היא מכיר בן עמיאל מלו דבר. איש זה, שהיה עשיר ובעל מעמד ציבורי, היה נאמן לבית שאול גם לאחר מות שאול ובניו בקרב, וגידל בביתו את נכדו הנכה של שאול (שמואל ב' ט, ד-ה). לאחר מכן היה אחד משלושת הפילנטרופים שהחזיקו כלכלית את דוד, יריבו של שאול, בברחו מפני אבשלום בנו (שם יז, כז).